

Shahdad Chlorites, Iran

Seyed Mansour Seyed Sajjadi¹

Abstract

Shahdad is one of the prehistoric sites in southeastern Iran, where the discovery of a large number of objects related to daily life, especially ceremonial objects, from a cemetery indicate that the city had an important place in the interregional exchange during the Bronze Age. A group of stone objects from Shahdad are objects made of chlorite stones. Chlorite stone objects are scattered almost throughout the eastern and northeastern regions of Iran, and these examples in Susa, Tepe Yahya, various sites on the Persian Gulf and Mesopotamia, and the north of the Arabian Peninsula led to the invention of the term “intercultural” for them, but with the discovery of their main production center in the Jiroft Plain, this theory was rejected and archaeologists applied the new term “Jiroftian” to this group of objects. Chlorite stone is found in dark green, black, and gray colors, and its mines are found in several places in Kerman, including the Orzueeyeh Garden Tower. All three colors of chlorite are seen among Shahdad objects which this article deals with.

Keywords: Chlorite; Shahdad; Southeast Iran; Lut Desert; Persian Gulf.

¹ Diretor: International Archaeological Expedition at Shahr-i Sokhta, Sistan and Balouchestan, Iran. m_sajjadi@hotmail.com

Article info: Received: 24 October 2024 | Accepted: 4 December 2024 | Published: 1 July 2025

Citation: Seyed Sajjad, Seyed Mansour. (2025). “Shahdad Chlorites, Iran”. *Sinus Persicus*, Vol. 2 (4): 3-35.

<https://doi.org/10.22034/sp.2024.490211.1017>

Introduction

The Iranian plateau can be imagined as a huge bridge between Asia and Europe, which is the same position it has had in history. One-fourth of this plateau is made up of desert with an area of approximately 400 thousand square kilometers (Godarzinejad, 1968: 1) and can be imagined as huge seas full of soil, sand, and salt, on the edges of which large residential centers and caravan routes arose and since prehistoric times, by establishing commercial/cultural and social relations with each other, they created a vast and powerful historical image that later came to be called Iran.

Initially, southeastern Iran was introduced as an eastern extension and a peripheral province of the Elamite civilization, but the findings of Shahdad prove that in the second half of the third millennium BC, southeastern Iran was the site of major political and economic developments and, from a cultural perspective, was the main point of contact with other centers of eastern Iran. With the excavations and research conducted in recent years in Shahdad and other settlements of the third millennium BC in eastern Iran, important aspects of Shahdad's material culture have become clearer today.

The connection between Bactria–Margiana products and Shahdad objects is very evident in terms of iconography and technology used in the manufacture of the most complex metal and stone objects, from seals to ornaments, from metal vessels, and it cannot be easily considered only as the result of trade exchanges, but attention should also be paid to some other common elements that have pene-

trated the ancient social systems of these regions. Shahdad probably became one of the largest urban realities in eastern Iran around 2300 BC, and this is when the Shahr-i Sokhta fell into disrepute and was removed from the geopolitical landscape of eastern Iran.

Shahdad

The Shahdad archaeological site is located in the northeast of Kerman in the old city of Khabis (Hakemi, 1972: 2). This site was discovered during geographical surveys in Dasht-e Lut (Lut Desert) by the Geography Department of the Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran (Mostofi, 1972), and then a series of archaeological excavations were conducted there under the supervision of Ali Hakemi from 1968 to 1975 (Hakemi, 1997 and Hakemi, 1972), and thereafter, for three seasons, another Iranian archaeologist, Mir Abedin Kaboli, excavated the residential areas there (Kaboli, 2015).

Ali Hakemi excavated 382 graves in the Shahdad cemetery and dated them to the late third millennium. In addition to objects used in daily life, these graves contained valuable gifts, including various metal objects such as vessels, tools, flags, as well as decorations and beads made of semi-precious stones and clay and stone models of religious buildings. In addition, a large number of relatively large and painted human statues in a state of prayer have been found in these graves. It seems that this third millennium settlement was developed simultaneously with the cemetery in an area of several hundred hectares, in which 1x1 hectare one can see traces of industrial work and operations, structural remains,

thousands of broken pieces of semi-precious beads, hundreds of metal pieces, and incomplete and unfinished chlorite and marble objects.

Among the various objects of this city, in addition to precious sculptures and the oldest Iranian flag, various jewelry, and artistic and beautiful metal objects, there is also a group of functional objects that require further examination, namely stone objects, mainly chlorite and marble objects, including bowls, mortars, glasses, beads, figurines and statues, ritual objects made of chlorite and marble similar to those found in other prehistoric sites in southeastern Iran and settlements such as Shahr-i Sokhta, Tepe Yahya, and the Konar Sandal site.

The Shahdad cemetery is a very rich one, in addition to objects used in daily life, a large number of dignified objects made of metal, clay, marble, stone, mosaics, paintings, and semi-precious stones such as lapis lazuli, azurite, turquoise, and agate have been discovered from there. A group of exceptional objects from Shahdad, the likes of which have not been found in other ancient sites on

the Iranian plateau, are clay and sometimes painted human statues that were placed inside the graves and are likely to be the remains of the deceased.

Conclusion

The Kohl container is in the form of building models and most likely temple models. Drawing the construction patterns of buildings on chlorite vessels was common in the second half of the 3rd millennium, and in addition to the example obtained from Tepe Yahya, numerous examples of temple models have also been obtained from excavations of the Konar Sandal in Jiroft. The continuity and presence of this tradition is also seen in Shahdad in the form of small building models. It seems that these models represent the buildings of rain temples, which were a kind of place to collect and store rainwater. The discovery of a multitude of objects related to daily life, and especially luxury objects, from the Shahdad cemetery shows that this city had an important position in the interregional exchange system during the Bronze Age.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

کلریت‌های شهداد ایران

سیدمنصور سیدسجادی^۱

چکیده

شهداد، یکی از محوطه‌های پیش‌ازتاریخی جنوب‌شرقی ایران است که پیدایش انبوهی از اشیاء مرتبط با زندگی روزمره و به‌ویژه اشیاء شان‌زا از گورستان آنجا نشان می‌دهد که این شهر در دورهٔ مفرغ در نظام تبادلات بین‌منطقه‌ای آن جایگاهی مهمی داشته است. گروهی از اشیاء سنگی شهداد، اشیاء ساخته شده از سنگ کلریت است که با نام سنگ صابونی نیز شناخته می‌شود. اشیاء سنگی کلریتی تقریباً در تمام مناطق شرقی و شمال‌شرقی ایران پراکنده هستند و نمونه‌هایی از آنها در شوش، تپه یحیی، محوطه‌های گوناگون در حاشیه خلیج فارس و بین‌النهرین و شمال شبه‌جزیره عربی باعث شد تا اصطلاح «بین‌فرهنگی» برای آنها ابداع شود که با پیدا شدن مرکز اصلی تولید آنها در دشت جیرفت این نظریه مردود شناخته شد و باستان‌شناسان اصطلاح جدید جیرفتی را به این دسته از اشیاء اطلاق کردند. سنگ کلریت به رنگ‌های سبز تیره، سیاه و خاکستری دیده شده و معادن آن در چند نقطه در کرمان و از جمله در برج باغ ارزوییّه وجود دارد. هر سه رنگ کلریتی در میان اشیاء شهدادی دیده می‌شود. در این مقاله کلریت‌های شهداد بررسی می‌شود.

واژه‌های کلیدی: کلریت، شهداد، جنوب‌شرق ایران، دشت لوت، خلیج فارس.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

^۱. سرپرست کاوش‌های باستان‌شناختی شهرسوخته، سیستان و بلوچستان، ایران. m_sajjadi@hotmail.com

مشخصات مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۸/۳ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۹/۱۴ | تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۴/۱۰

استناد: سیدسجادی، سیدمنصور. (۱۴۰۴). "کلریت‌های شهداد ایران"، سینوس پرسپیکوس، سال ۲، شماره ۴: ۳-۳۵.

مقدمه

نشانه حیات در آن دیده نمی‌شود.

دشت لوت توسط جغرافیایان و پیمان‌های بین‌المللی مانند مقدسی (مقدسی، ۱۳۶۱: ۶۸۴)، ابن حوقل (۱۳۴۵: ۱۴۶)، استخری (۱۳۶۸: ۱۸۹) و دیگران تشریح شده است. در توصیفات این جغرافی‌نویسان از شرایط سخت و بد آب‌وهوایی لوت سخن رفته و از راهزنان آنجا نیز که راه‌های آنجا را ناامن کرده بودند یاد شده است. براساس گفته‌های آنان «بدان که در سرزمین ایرانیان جز از رهاب و خوزستان بیابانی بزرگ وجود دارد که نه رودخانه دارد و نه دریاچه، نه روستا و نه قلعه، جمعیت کمی دارد و راهزنانی بسیار، راه‌های آن ناهموار است و واحه‌های آن با فاصله بسیار از یکدیگر، کوره راه‌های آن بن‌بست، منابع انگشت‌شمار آب‌های آن در برخی جای‌ها باتلاق‌هایی از نمک، زمین خشک، شنی و ترستاک. این بیابان به‌مانند دریاست که اگر راه‌ها را می‌شناسی به جایی که می‌خواهی می‌رسی. راهزنان کوچ به مانند گله‌های ملخ جابه‌جا می‌شوند. برای آنان غارت اموال قربانیان کفایت نمی‌کند. قربانیان را بر زمین می‌خوابانند و سرشان را با سنگ آفت‌در می‌کوبند تا هزار قطعه شود. وقتی از آنان پرسیدم که چرا این کار را می‌کنند گفتند برای آنکه شمشیرهایشان کند نشود» (مقدسی، ۱۳۶۸: ۷۱۸-۷۱۹). مارکوپولو ماجراجوی ایتالیایی در سده سیزدهم میلادی از حاشیه غربی آنجا بازدید کرده بود. وی از آبی سخن می‌گوید که سبزرنگ بود و نمکین و تلخ غیر قابل شرب بود، اما وی از آن جرعه‌ای نوشید (مارکوپولو، ۱۳۶۳: ۵۱).

از دید جغرافیایی حوزه لوت که یک حوزه بسته به‌شمار می‌رود و در میان زنجیره‌ای از کوه‌ها که ارتفاع آنها گاهی به ۲۵۰۰ متر نیز می‌رسد محصور شده که از ورود رطوبت اقیانوس‌ها به این بیابان و داخله فرورفتگی که با ریزش متوسط

فلات ایران در جغرافیای زمین را می‌توان مانند پلی عظیم بین آسیا و اروپا تصور کرد که همان موقعیتی است که در تاریخ نیز داشته است. یک‌چهارم این فلات را سرزمین‌های بیابانی به مساحت تقریبی ۴۰۰ هزار کیلومتر مربع تشکیل داده‌اند (گودرزی‌نژاد، ۱۳۴۷: ۱) و آنها را می‌توان همچون دریا‌های عظیمی پر از خاک و شن و ماسه و نمک تصور کرد که مراکز بزرگ سکونت و راه‌های کاروان‌رو در حاشیه آنها سر برآورده و از همان زمان‌های پیش‌ازتاریخ با ایجاد روابط بازرگانی/فرهنگی و اجتماعی با یکدیگر تصویر تاریخی گسترده و نیرومندی را به‌وجود آوردند که بعدها ایران نامید شد.

یکی از این بیابان‌های «دریایی» دشت لوت است که حدود ۱۰۰۰۰۰ کیلومتر مربع وسعت دارد. لوت به معنی خالی، خالی از حیات و عریان است. این بیابان خالی، فرورفتگی بزرگ بیضی‌شکلی است که از شمال به جنوب ۴۵۰ کیلومتر و از شرق به غرب ۲۲۵ کیلومتر طول و عرض دارد (گودرزی‌نژاد، ۱۳۴۷: ۱۰) و در میان بخش‌های خاوری فلات ایران محاط شده است. چنین واحد جغرافیایی با این گستره و وسعت نشان‌دهنده یک دوره تکاملی تاریخ تمدن است که تا سال‌های نه‌چندان دور ناشناس باقی مانده بوده و این مسئله شاید به‌خاطر وضعیت آب و هوایی و جوی منطقه و غیر قابل دسترس بودن آن بوده است. دشت لوت گرم‌ترین و خشک‌ترین بخش‌های موجود در فلات ایران است. این بیابان در داخل نوار خشک آب‌وهوای نیمه‌گرمسیری همراه با تغییرات دمایی شدید بین روز و شب با درجه حرارت شبانه زمستانی که حتی به ۱۰ درجه زیر صفر می‌رسد واقع شده است. برطبق همین داده‌ها بخش مرکزی دشت لوت یکی از نادرترین بخش‌های جهان است که هیچ‌گونه

سلسله ارتفاعات رسی از گل‌های پیش‌ازتاریخی و نمک با ارتفاعی بالغ بر حدود ۷۰ متر هستند و وزش بادها و فرسایش‌های شدید راهروهایی را میان آنها ایجاد کرده نمایان می‌شوند. کلوته‌ها به شکل پشته‌های با نیم‌رخ دندانه‌دار هستند که از دور شکل گنبدها و سازه‌هایی را در برابر آسمان و توهم وجود شهری دورافتاده و ناممکن را ایجاد می‌کنند و بدین ترتیب کلوته‌ها به شهر لوت تبدیل می‌شوند که شاید همان دیر گچین یا دیر الجص افسانه‌ای مقدسی باشد (مقدسی، ۱۳۶۱: ۷۱۷ و ۷۲۱) که در مرکز صحرا و غیر قابل دسترسی بوده است. بادهای ۱۲۰ روزه تابستانی بی‌وقفه و بی‌رحمانه از جهت شمال‌شرق به جنوب‌شرق با سرعت ۱۲۰ کیلومتر در ساعت به آنها می‌وزند و در جهت پیشروی به‌سوی شمال اندازه آنها به تدریج کوچک و کوچک‌تر می‌شوند و شهر گلی جای خود را به گستره‌های شنی بی‌پایان عظیم دائمی و متحرک می‌دهد که ارتفاع آنها گاهی به ۲۰۰ متر می‌رسد. طوفان‌های شن و باد باعث جنگل‌زدایی غیر قابل کنترل شده‌اند که از همان دوره‌های پیش‌ازتاریخ به محیط طبیعی و ظریف بیولوژیک پوشش‌های کوهپایه‌ای اطراف نیز تجاوز کرده‌اند. نبرد برای کنترل سفره‌های آب زیرزمینی، قطع گیاهان و بوته‌ها، پیشروی شن و نمکی شدن زمین همگی عوامل بزرگ و اصلی از بین رفتن اسکانگاه‌های انسانی شده‌اند که در سواحل لوت نه تنها از رفت‌وآمد کاروان‌های تجاری بلکه از منابع موجود محلی نیز استفاده می‌کرده‌اند. در واحه‌های بخش غربی لوت برای ایجاد حرارت و به‌عنوان منبع اولیه و اصلی ساخت اشیاء گرانبهای چوبی از درختان گز استفاده می‌شود. چوب دیگر که از زمان‌های بسیار قدیم ارزش تجاری داشته چوب جگ^۱ که دگرگون شده یاکای^۲

۵۰ میلی‌متر باران دارای خشکی فوق‌العاده‌ای است جلوگیری می‌کنند، درحالی‌که ریزش باران در کوه‌های اطراف آن حداقل به ۱۰ برابر می‌رسد و به همین سبب از میانه این بیابان که درجه حرارت آن گاهی به ۵۲ درجه نیز می‌رسد (Hakemi, 1997: 4) برف‌های روی کوه‌های اطراف که تا ماه‌های اردیبهشت و اوایل خرداد وجود دارند دیده می‌شود.

کوه‌های شمالی بیابان لوت کوه‌های خراسان، سرزمین باغ‌ها، فیروزه و سنگ لاجورد هستند و دو قله بزرگ آتشفشانی سیمرغ و ملک محمد از شمال‌شرقی ناظر بر این بیابان هستند و آب حاصل از ذوب برف‌های این کوه‌ها آبراهه‌های کوچک و ناچیزی مانند رود گز و رود شور را تشکیل می‌دهند. برخی از زنجیره کوه‌های دیگر در محدوده‌های شرقی قرار دارند که از جنوب به کوه‌های بارز و شهبازان می‌پیوندند و نقاط حاصلخیز و مسیر راه‌های تجاری به‌سوی خلیج فارس و استان کرمان را از بلوچستان جدا می‌کنند. اما در حاشیه پر جمعیت‌تر غرب لوت شهرک‌ها و شهرهای شهداد، بم و ریگان واقع شده‌اند و رودهای فصلی تکاب و درختنگان در آنجا جاری هستند. آب‌های سطحی روان این رودها کاملاً شور و نمکین هستند و نه تنها به درد آشامیدن نمی‌خورند بلکه برای کشاورزی نیز قابل استفاده نیستند. تمام این آب‌های سطحی به طرف داخل بیابان هدایت شده و به چاه‌های شور لوت مانند گدار باروت و یا بلوچ آب می‌رسند. قطر و ضخامت نمک در دلتای رود شور باعث ایجاد پادگانه‌ای به قطر چند متر شده است.

با حرکت از شهداد به طرف شرق یکی از گودترین قسمت‌های بیابان با سازندهای مخروطی‌شکل یا کلوته‌های موازی که یک

^۱ Jog^۲ Yaka

فرهنگ‌هایی در بین کوه‌ها و دشت‌های کوهپایه‌ای است که اختلافات مبانی فرهنگی بین آنها ناچیز بوده به طوری که این اختلافات و تنوع فرهنگی تنها به صورت ملموس قابل مشاهده است و حتی تنوع زبانی موجود مانعی از این تلفیقات فرهنگی نبوده است.

پژوهش‌های باستان‌شناسی در نواحی شرقی ایران بسیار دیرتر از مناطق غربی و در دهه چهل خورشیدی آغاز شد. نخستین پژوهش‌ها در خارج از مرزهای سیاسی امروزی ایران و در سرزمین‌های ترکمنستان در تپه‌های آتو (Pumpelly, 1908) و در افغانستان در تپه‌های موندیگاک (Casal, 1961) و داخل خاک ایران در سال ۱۹۶۴ و در تل ابلیس بردسیر در کرمان آغاز شد (Caldwell, 1967). اینجا به دلیل نزدیکی به معادن مس از اهمیت زیادی برخوردار بوده و یافته‌های تل ابلیس گواهی است بر فناوری بسیار پیشرفته ذوب فلز از حدود ۵۰۰۰ سال پیش از میلاد. بناتریس دکاردی در سال ۱۹۶۶ پژوهش‌های اولیه اورل اشتاین در تپه بمپور در بلوچستان را دنبال کرد (de Cardi, 1970) و به تحقیقات عمیق‌تر اما ناتمامی دست زد. در سال ۱۹۶۷ لمبرگ کارلوفسکی از دانشگاه هاروارد کاوش‌های خود را در تپه یحیی در دشت سوغون و در غرب بردسیر آغاز کرد (Lamberg-Karlovsky, 1970) و توالی فرهنگی جنوب‌شرقی ایران در دوران پیش‌ازتاریخ برای اولین بار از طریق کاوش‌های تل ابلیس، بمپور و تپه یحیی شناخته شد.

در سال ۱۹۶۷، مؤسسه ایزمئو، تحقیقات باستان‌شناسی خود را در شهر سوخته به سرپرستی ماریتسیو توزی آغاز کرد (Tosi, 1968) و سیدمنصور سیدسجادی از سال ۱۳۷۶ به ادامه آن پرداخت و این تنها محوطه باستانی این بخش از ایران است که پژوهش‌های باستان‌شناسی در آنجا تاکنون تداوم پیدا کرده است (سیدسجادی،

کتیبه داریوش بزرگ در شوش بوده که به سختی می‌سوزد: «چوب یکا از گدار و کرمان آورد شد» (شارپ، ۱۳۴۶: ۹۹).

در کوهپایه‌ها و جایی که آب شیرین در جریان است، انواع حبوبات و غلات و پنبه و درخت نخل و مرکبات و بوته‌های حنا می‌رویند که رنگ قرمز را از آن استخراج می‌کنند و انار از باغ‌های آنجا به دست می‌آید. در اینجا جانورانی همچون بز و گوسفند و شتر پرورش داده می‌شود و مرکز پرورش گاو حاشیه‌های شرقی لوت است. در این بخش از فلات و در دوره مس سنگی و در یک بازه زمانی بین ۵۰۰۰ تا ۳۰۰۰ سال پیش از میلاد نوعی تلفیق فرهنگی به وجود آمد و رشد کرد. مطالعات باستان‌شناسی نشان داده که در این دوره زمانی، در هر مسیر آب کوهپایه‌ای، هر دریاچه یا باتلاق، هر دشت کوچک در امتداد پشته‌های کوه‌ها، خانه‌ها، روستاها و شهرهایی ایجاد می‌شود که از مدل‌های مسکن‌سازی، فناوری‌ها و ابزارهای تولید یکسان و مشترکی پیروی می‌کنند. قدیمی‌ترین شواهد مرتبط با ابتکارات و توانایی در مدیریت مهم‌ترین نوآوری‌های فناوری مانند ذوب فلزات یا استفاده از چرخ سفالگری و یا فرآوری‌های ظروف سنگی در این جاها دیده شده‌اند. در این وضعیت می‌توان فرض کرد که بسیاری از مفاهیم ایدئولوژیک ناشی از تجربیات سیاسی و مذهبی همراه با فناوری‌ها و منابع مادی بین این جوامع ردوبدل شده است. درواقع نه تنها ابزارهای کاری و وسائل مورد استفاده روزمره آنها مشابه هم هستند، بلکه بسیاری از جوانب زندگی معنوی/مذهبی مانند مراسم تشییع رفتگان و یا سایر اشیاء و لوازم «غیر لازم» مانند پیکره‌های انسانی و جانوری، انواع بازی‌ها و سرگرمی‌ها و نقش‌های روی ظروف سفالین شبیه هم هستند.

سکونتگاه‌های دوران مس سنگی نیمه شرقی ایران موزاییکی از بوم‌سازگان، مردمان و

این دوره وجود دارد و در دشت‌های کوهپایه‌ای در شمال کپه داغ، این واحدها یکی پس از دیگری واقع شده‌اند و (Tosi & Koshelenko, Gubaev, 1998) بزرگ‌ترین و وسیع‌ترین آنها همچون نمازگا (Kohl, 1981) و آلتین دپه (Masson, 1988) در پای بلندترین کوه‌ها قرار دارند. در پایان هزاره چهارم، وسعت شهر سوخته در دلتای هیرمند، حدود ۱۵ هکتار بوده و شواهد باستان‌شناسی نشان داده که این مرکز سکونت از همان زمان‌ها با سرزمین‌های دوردست دارای ارتباطات بازرگانی بوده است.

از همان اواخر هزاره چهارم یا اوایل هزاره سوم پم و با توسعه اولین نهادهای دولتی و تمرکز منابع و جمعیت در هسته‌های پیشاشهری، مراکز بزرگی به وجود آمدند که بزرگ‌ترین آنها ایالت ایلام در غرب فلات ایران بوده که دامنه نفوذ آن تا به کرمان و مناطق کوهپایه‌ای حاشیه غربی کویر لوت می‌رسیده است. ویژگی‌های متمایز این منطقه فرهنگی آغازایلامی در دشت‌های بردسیر و جیرفت تا مرزهای غربی بلوچستان دیده شده است.

دومین منطقه بزرگ فرهنگی شرقی در کنار و امتداد رودخانه هیرمند بوده و مراکز اصلی آن شهر سوخته در سیستان و موندیگاک در دشت ارغنداب و جنوب قندهار بوده است. فرهنگ مادی در این منطقه تا پایان هزاره سوم پم بسیار همگن باقی مانده و نشان دهنده وجود یک پدیده واحد توسعه اجتماعی-اقتصادی است که می‌توان آن را به عنوان «تمدن‌های حوضه رودخانه هیرمند و دلتای دریاچه هامون» تعریف کرد (سیدسجادی، ۱۳۹۸).

در این وضعیت است که کاوش‌ها و پژوهش‌های انجام شده مرتبط با هزاره‌های چهارم و سوم پم در نیمه جنوب شرقی ایران اهمیت خاصی پیدا می‌کنند. بسیاری از مراکز عمده این

Seyed Sajjadi, Moradi, ۱۳۸۸؛ ۱۳۸۶؛ ۲۰۲۳؛ Seyed Sajjadi, 2023). این کار باعث گسترش و تکامل داده‌های باستان‌شناسی حوضه رودخانه هیرمند شد که پیش از آن در افغانستان آغاز شده بود.

مجموعه این کارها و دیگر بررسی‌ها و کاوش‌های انجام‌شده در این منطقه نه تنها نقش ایران در سرزمین‌های موسوم به «میان» را در مراحل شکل‌گیری تمدن نشان می‌دهد، بلکه نشان‌دهنده نقش بزرگ‌تری است که اینجا در روابط بین شمال و جنوب در دوران نوسنگی و مس‌سنگی در شکل‌دهی حوزه‌های گسترده‌تر فرهنگی و اقتصادی ایفا کرده است.

از نیمه‌های دوم هزاره چهارم پیش از میلاد (۳۵۰۰-۳۰۰۰ پم) نخستین هسته‌های منسجمی که واحدهای اجتماعی در نقاطی که دارای ثروت نسبی بوده و به صورت طبیعی در مناطق پر آب و نقاطی که تولیدات اولیه غذایی بیشتر و ثابت‌تر بوده و در امتداد دشت‌های کوهپایه‌ای یا در دشت‌های آبرفتی وسیع و بزرگی قرار داشته‌اند به وجود آمدند. در این زمان بقایای مراکز قدیمی‌ترین سازمان‌های دولتی در شرق ایران که بین ۱۰ تا ۲۰ هکتار وسعت داشته است با جمعیتی متغیر بین ۲۰۰۰ تا ۳۰۰۰ نفر به وجود آمدند. یکی از این مراکز در پایان هزاره چهارم پم تپه حصار در نزدیکی دامغان در دامنه‌های جنوبی البرز با ۱۲ هکتار وسعت بوده (Schmidt, 1937) درحالی‌که در دامنه شمالی همان کوه‌ها، در دشت بسیار غنی تر گرگان، وسعت ترنگ تپه شاید بیش از ۲۰ هکتار می‌رسیده است (Deshayes, 1976). با این حال، تفاوت اساسی بین این دو اسکانگاه در جمعیت این دو واحد است. تپه حصار تنها واحد مسکونی دشت دامغان است، درحالی‌که در دشت سرسبز نیمه‌گرمسیری گرگان در کرانه‌های دریای خزر، بیش از ۱۰۰ آبادی از

سال‌های اخیر در شهداد و سایر اسکانگاه‌های هزاره سوم پم در شرق ایران امروزه جنبه‌های مهم فرهنگ مادی شهداد آشکارتر شده است. ارتباط بین تولیدات بلخی-مروی و اشیاء شهدادی از نظر شمایل‌نگاری و فناوری به کاررفته در ساخت پیچیده‌ترین اشیاء فلزی و سنگی، از مهرها گرفته تا زیورآلات، و ظروف فلزی بسیار مشهود است و نمی‌توان به آسانی آن را تنها حاصل تبادلات تجاری دانست، بلکه باید به برخی از عناصر مشترک دیگر که در نظام‌های اجتماعی باستانی این مناطق نفوذ کرده‌اند نیز توجه کرد. شهداد حدود سال‌های ۲۳۰۰ پم به احتمال زیاد به یکی از بزرگ‌ترین واقعیت‌های شهری شرق ایران تبدیل شد و این زمانی است که شهرسوخته از اهمیت افتاده و از چشم‌انداز ژئوپولیتیک بخش‌های شرقی ایران حذف شده است.

شهداد

محوطه باستانی شهداد در شمال شرقی کرمان در شهر قدیمی خبیص (حاکمی، ۱۳۵۱: ۲) واقع شده است. این محوطه طی بررسی‌های جغرافیایی در کویر لوت و توسط گروه جغرافیای دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران کشف شد (مستوفی، ۱۳۵۱) و سپس یک سلسله کاوش‌های باستان‌شناسی به رهبری علی حاکمی از سال ۱۳۴۷ تا سال ۱۳۵۴ در آنجا انجام گرفت (Hakemi, 1997) و حاکمی (۱۳۵۱) و بعد از آن به مدت سه فصل نیز دیگر میرعابدین کابلی در بخش‌های مسکونی آنجا دست به کاوش زد (کابلی، ۱۳۹۴).

همه بخش‌های اینجا همواره در معرض باد و طوفان‌های شدیدی بوده که باعث ایجاد فرسایش‌های شدیدی شده که در نتیجه برخی از مواد فرهنگی و از جمله ظروف سفالی در سطح زمین‌های اینجا نمودار شده است. علی

بخش‌ها مانند سیلک (گیرشمن، ۱۳۷۹)، حصار در دامغان (Schmidt, 1937)، نمازگا و آلتین دپه در شمال خراسان و جنوب ترکمنستان (Mas-son, 1988)، موندیگاک در افغانستان، (Casal, 1961) شهرسوخته در سیستان (Tosi, 1968)، تپه یحیی در کرمان (Lamberg-Karlovsky, 1988)، بمپور در بلوچستان (de Cardi, 1990) و ام النار در شبه جزیره عمان (Frifelt, 1991) شناخته شده بودند اما این کاوش‌های شهداد (Hakemi, 1997) و در سال‌های اخیرتر کاوش‌های تپه‌های کنارصندل در جیرفت (مجیدزاده، ۱۳۹۹) بود که برای نخستین بار عناصر خاصی از فرهنگ مادی شناخته شده این نقاط را به عنوان مظاهر منطقه‌ای تجارب فرهنگی مشترک معرفی کرده‌اند.

پیدایش انبوهی از اشیاء مرتبط با زندگی روزمره و به ویژه اشیاء لوکس و شأن‌زا از گورستان شهداد نشان داده که این شهر دوران مفرغ در نظام تبادلات بین منطقه‌ای آن زمان - اگرچه برخی از فرآیندهای سیاسی/اقتصادی آن هنوز کاملاً روشن و شناخته شده نیست - جایگاهی تعیین کننده داشته است. این جایگاه تا بدان جا گسترش پیدا کرده بوده که برخی از پژوهشگران آن را مرکز ایالت ثروتمند و نیرومند ارت دانسته‌اند (مجیدزاده، ۱۳۵۹؛ کابلی، ۱۳۶۶) اما با کشفیات اخیر تپه‌های کنارصندل جیرفت (مجیدزاده، ۱۳۹۹) تردیدهایی در این باره و اصولاً وجود ایالتی واقعی به نام ارت وارد آمده (استینکلر، ۱۳۹۲) و این نام، نامی مجازی شناخته شده است.

در ابتدا جنوب شرق ایران به عنوان امتداد شرقی و ایالات حاشیه‌ای تمدن ایلامی معرفی می‌شد اما یافته‌های شهداد گواه آن است که در نیمه دوم هزاره سوم پم، جنوب شرق ایران محل تحولات بزرگ سیاسی و اقتصادی و از نظر فرهنگی نقطه اصلی ارتباطی با دیگر مراکز شرق ایران بود. با انجام کاوش‌ها و پژوهش‌های

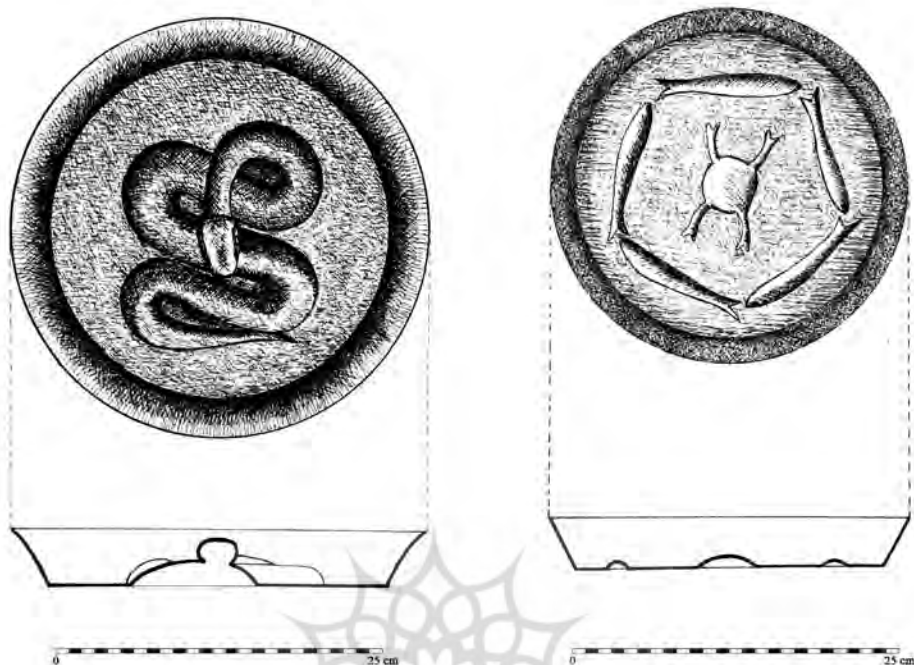
تصویر ۱. پیکره‌های گلی شهداد (عکس: موزه ملی ایران)
Fig. 1. Shahdad Clay Figurines (Photo: National Museum of Iran)

و عملیات صنعتی و بقایای ساختاری و هزاران قطعه مهره‌های شکسته نیمه گرانها و صدها قطعه فلزی و اشیاء ناقص و ناتمام کلریتی و مرمری را مشاهده کرد.

حاکمان شهداد این اسکانگاه ثروتمند چه کسانی بوده‌اند؟ تنها کلنگ باستان‌شناسان است که شاید در آینده نامی به این شهر بدهد و یا بیرون آورنده دیواری در این شهر باشد که با سنگ لاجورد پوشیده شده بود.

برخی از پاسخ‌ها ممکن است ما را به سوی داستان حماسی بین‌النهرینی انمرکار (مجیدزاده، ۱۳۷۹) سوق دهد. یعنی پادشاه شهر سومری اروک که با ارباب ارت یعنی جایی معمایی که هنوز نشانی درست و قانع‌کننده از آن در دست

حاکمی باستان‌شناس با تجربه ۳۸۲ قبر را در گورستان شهداد حفاری و آنها را به اواخر هزاره سوم منسوب کرد. در کنار اشیاء مورد استفاده در زندگی روزمره، این گورها دارای هدایای گرانیهایی بوده‌اند که شامل انواع اشیاء فلزی مانند ظروف، ابزار کار، پرچم و نیز تزیینات و مهره‌هایی از سنگ‌های نیمه‌گرانها و ماکت گلی و سنگی ساختمان‌های مذهبی بوده است. علاوه بر آن تعداد زیادی مجسمه‌های به نسبت بزرگ و رنگ شده انسانی در حالت نیایش در این گورها پیدا شده است. به نظر می‌رسد این اسکانگاه هزاره سومی همزمان با گورستان غنی در یک گستره‌ای چندصد هکتاری توسعه یافته بوده که در هکتار هکتار آن می‌توان آثار کارها

تصویر ۲. بشقاب‌های فلزی با نقش برجسته مار، عقرب و ماهی (Hakemi, & S. Sajjadi, 1989)
 Fig. 2. Metal Plates with Embossed Figure of Snakes, Scorpions, and Fish (Hakemi, & S. Sajjadi, 1989)

تپه‌های کنار صندل به‌دست آمده است. گورستان شهداد گورستانی بسیار غنی است که علاوه بر اشیاء مورد استفاده در زندگی روزمره تعداد زیادی از اشیاء شأن‌زای فلزی، گلی، مرمری، سنگی، موزاییک، نقاشی و سنگ‌های نیمه‌گرانها چون سنگ لاجورد، آزوریت، فیروزه و عقیق نیز از آنجا به‌دست آمده است. یک گروه از اشیاء استثنایی شهدادی که تاکنون مشابه آنها در سایر محوطه‌های باستانی فلات ایران پیدا نشده مجسمه‌های گلی و گاهی رنگ‌شده انسانی است که داخل گورها گذاشته می‌شده و احتمال می‌رود که پیکره فرد درگذشته باشد.

فلزگری نیز از صنایع رایج در شهداد است و اشیاء گوناگونی مانند تبر، سطل و انواع ظروف از تولیدات شهدادی است. برخی از اشیاء فلزی

نیست اما دارای مواد اولیه و سنگ‌های گرانبهایی برای ساختن معبد اینانا بوده، به جنگ برخاسته بود. این حماسه سومری خبر از استقلال و ثروت و خطرات شهرهای فلات ایران در زمان گسترش و شکوفایی دولت-شهرهای سومری می‌دهند.

در میان اشیاء گوناگون این شهر علاوه بر مجسمه‌های گرانها و قدیمی‌ترین درفش ایرانی و جواهرات گوناگون و اشیاء فلزی هنرمندانه و زیبا، یک گروه از اشیاء کاربردی نیز وجود دارند که نیاز به بررسی بیشتری دارند یعنی، اشیاء سنگی و عمدتاً اشیاء کلریتی و مرمری شامل کاسه‌ها، هاون‌ها، لیوان‌ها، مهره‌ها، پیکره و مجسمه، اشیاء آیینی از کلریت و مرمر شبیه به آنچه در سایر محوطه‌های پیش‌ازتاریخی جنوب‌شرقی ایران و اسکانگاه‌هایی چون شهرسوخته، تپه یحیی و

تصویر ۳. تبرهای تزیینی. الف. جیرفت (موزه باستان‌شناسی جیرفت)، ب. آسبای مرکزی (Ligabue- Salva-), پ (Hakemi 1997: 368. Gp.10) (tori 1992. Fig. 103)

Fig. 3. Decorative Axes. A. Jiroft (Jiroft Archaeological Museum), B. Central Asia (Ligabue- Salvatori 1992. Fig. 103), C (Hakemi 1997: 368. Gp.10)

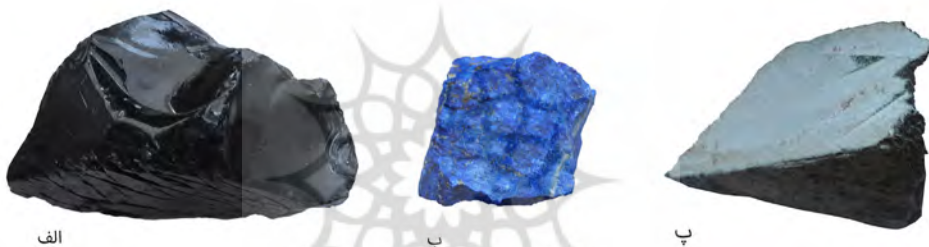
با خطوطی که می‌توان تجسم دیوار دانست و دایره‌های مانند فواره باغی ترسیم شده است. در خارج از باغ دو شیر آماده حمله به گاوی هستند. خورشید این صحنه نمایی از ایزد روشنایی و پاکی است (Hakemi, 1997: 649).

گروهی از اشیاء سنگی شهادت، اشیاء ساخته شده از سنگ کلریت است که با نام سنگ صابونی نیز شناخته می‌شود. اشیاء سنگی کلریتی تقریباً در تمام مناطق شرقی و شمال‌شرقی ایران پراکنده هستند و نمونه‌هایی از آنها نخستین بار توسط دومکنم در شوش شناسایی شدند (De Mecque- nem, 1931) و دومیروشیجی بعدها مجموعه‌ای به نسبت کاملی از آنها را منتشر کرد (de Miro-)

شهادتی مانند تبرها و یا ظرف‌ها، آیینی و یا صرفاً تشریفاتی هستند که با نقش‌های پرجمته جانوران تزیین شده‌اند و قابل مقایسه با اشیاء فلزی دیگری هستند که در حوزه‌های فرهنگی نیمه شرقی فلات ایران پیدا شده‌اند. یکی از قابل توجه‌ترین اشیاء فلزی شهادت درفشی است که استاندارد شهادت نیز خوانده می‌شود. خلاصه توصیف و تفسیر نقوش این پرچم از زبان کاوشگر محل به این شرح است: در فضای باز و آسمانی ابری همراه با خورشید در نخلستانی، ایزدی در روی یک صندلی در زیر یک درخت نخل نشسته است. سه زن در روبه‌روی این ایزد مشغول اهدای هدایایی به ایزد هستند. در بخش دیگر این پرچم

تصویر ۴. پرچم فلزی شهداد (Hakemi, 1997)
Fig. 4. Metal Flag of Shahdad (Hakemi, 1997)

تصویر ۵. سنگ‌های صنعتی و نیمه‌گرانیه‌ای استفاده شده در دنیای باستان: الف. ابسیدین معادن ارمنستان. ب. سنگ لاجورد معادن کوه بابا در بدخشان افغانستان. پ سنگ کلریت معادن باغ برج ارزویه در کرمان
Fig. 5. Industrial and Semi-precious Stones used in the Ancient World: A. Obsidian from the Mines of Armenia. B. Lapis lazuli from the Mines of Kouh Baba in Badakhshan, Afghanistan. C. Chlorite from the Mines of Bagh Borje Orzueeyeh in Kerman.

اشیاء کلریتی در منطقه وسیعی به‌ویژه در مناطق شرقی ایران و محوطه‌های گوناگون در حاشیه خلیج فارس و بین‌النهرین و شمال شبه‌جزیره عربی باعث شد تا اصطلاح «بین‌فرهنگی» برای آنها ابداع شود (Lamberg-Karlovsky, 1988) که البته با پیدا شدن مرکز اصلی تولید آنها در دشت جیرفت این نظریه مردود شناخته شد و باستان‌شناسان در اجماعی که به امضا و تأیید متخصصان جنوب‌شرقی ایران نیز رسید (مجیدزاده، ۱۳۸۷: ۱۴-۱۶) اصطلاح جدید جیرفتی را به این دسته از اشیاء اطلاق

طی پژوهش‌های انجام شده در محوطه‌های باستانی جنوب‌شرقی ایران و طی کاوش‌های تپه یحیی تعداد زیادی از این اشیاء پیدا شد (Lamberg-Karlovsky, 1970). حجم و تعداد قطعات کامل شکسته ناقص و نیمه‌کاره این گروه از اشیاء باعث شد تا اینجا به‌عنوان یکی از مراکز اصلی تولید اشیاء کلریتی خوانده شود. از سنگ کلریت در شهرسوخته نشان‌چندانی در دست نیست و جز دو شیء کوچک بقیه اشیاء کلریتی این محوطه منحصر به مهرهای مسطح و استوانه‌ای است (سیدسجادی، ۱۳۹۴). پراکندگی

تصویر ۶. معدن باغ برج ارزویه در کرمان (Google map)
Fig. 6. Mines of Bagh Borj-e Orzueeyeh in Kerman (Google map)

مجموعه اشیاء سنگی آمده‌اند که آنها را می‌توان در ۹ گروه جداگانه دسته‌بندی کرد: ۱. بشقاب، ۲. سرمه‌دان، ۳. جعبه، ۴. خمره، ۵. دیگ، ۶. کاسه، ۷. گلدان، ۸. لیوان، ۹. ماکت.

بشقاب

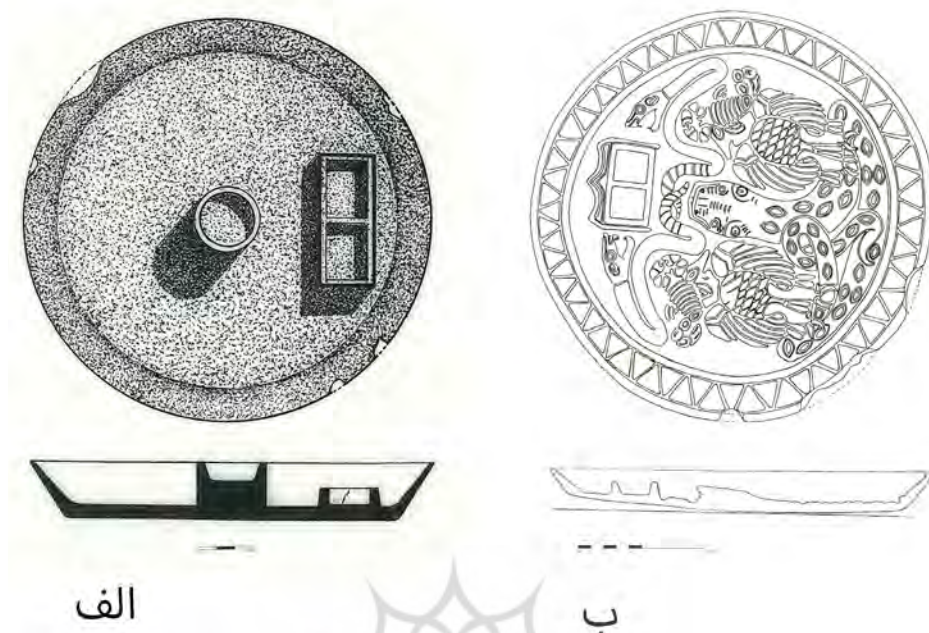
بشقاب شهدادی ظرف مدور خاکستری‌رنگ کلریتی با لبه بلند و کف صاف و قطر ۲۰ سانتی‌متر است. دو محفظه مستطیل در کنار صفحه بشقاب و یک محفظه دایره‌شکل در مرکز آن وجود دارد. بنا به نظر حفار شهداد و باتوجه به وجود اشیاء و مواد آرایشی متعدد در شهدا، این نیز یکی از وسایل آرایشی است (Hakemi, 1997: 56-57). در میان اشیاء مصادره‌ای دشت جیرفت بشقاب‌های شبیه به بشقاب شهداد وجود دارد که با توجه به نقش‌های بسیار پیچیده داخل آن ظرفی آیینی و یا بشقاب زهرگیری برای استفاده‌های احتمالی دارویی بوده است (تصویر ۷).

کردند. سنگ کلریت به رنگ‌های سبز تیره، سیاه و خاکستری دیده شده (Francfort, 2013) و معادن آن در چند نقطه در کرمان و از جمله در برج باغ ارزویه وجود دارد. هر سه رنگ کلریتی در میان اشیاء شهدادی دیده می‌شود.

اشیاء کلریتی شهداد نیز در همین مجموعه جنوب‌شرقی ایران قرار گرفته‌اند و برخلاف اشیاء کلریتی به‌دست‌آمده از دشت جیرفت (مجدزاده، ۱۳۸۲)، از نظر ابعاد کوچک بوده و تعداد آنها محدودتر از نمونه‌های جیرفتی بوده و از سوی دیگر راوی داستان‌های اساطیری و افسانه نبوده و از نظر ساختاری و شمایل‌نگاری از گونه معروف به سری جدید^۱ (de Miroshedji, 1973) به‌شمار می‌روند.

علی حاکمی یافته‌های شهداد را به اشیاء سفالی، سنگی، فلزی، اشیاء تزئینی، مهرها، اشیاء گلی، حصیر، پارچه و مجسمه تقسیم کرده است (Hakemi, 1997: 49-68). اشیاء کلریتی در

^۱ série récente

تصویر ۷. الف. بشقاب کلریتی خاکستری رنگ، تدفین شماره ۱۹۳ (Hakemi, 1997: Fq). بشقاب کلریتی به دست آمده از دشت جیرفت (موزه باستان‌شناسی جیرفت، طرح: حدیث کامالی)
Fig. 7. Gray Chlorite Plate, burial No. 193 (Hakemi, 1997: Fq). Chlorite Plate Discovered from the Jiroft Plain (Jiroft Archaeological Museum, Design: Hadith Kamali)

تصویر ۸. الف. کاسه کلریتی نیم کره خاکستری رنگ، تدفین شماره ۳۶۱؛ گروه Fj.1 ب. کاسه کلریتی نیم کره خاکستری، تدفین شماره ۳۰۹، گروه Fj.2 (Hakemi, 1997)
Fig. 8. A. Gray Hemispherical Chlorite Bowl, Burial No 361; Group Fj.1 B. Gray Hemispherical Chlorite Bowl, Burial No 309, Group Fj.2 (Hakemi, 1997)

کاسه

ساده و مثلث‌های کنده شده تزیین شده است (تصویر ۸). کاسه‌های شبیه به کاسه‌های شهدادی در دشت جیرفت (تصویر ۹) نیز پیدا شده است. یکی از موارد استثنایی کاسه‌های منقوش شهداد، کاسه‌ای با کف تخت و بدنه استوانه‌ای

بدنه کاسه‌های کلریتی معمولاً به شکل مخروط ناقص با کف تخت و گاهی پایه‌ای بسیار کوتاه بوده و گروه دیگری از همین کاسه‌ها به شکل نیم کره و منقوش هستند. سطح بدنه بیرونی این گروه از کاسه‌ها با خطوط هندسی

تصویر ۹. جیرفت کاسه‌های کلریتی نیم‌کره خاکستری، موزه باغ هرندی کرمان، الف شماره ۸۳۹۱، ب. شماره ۸۳۷۰

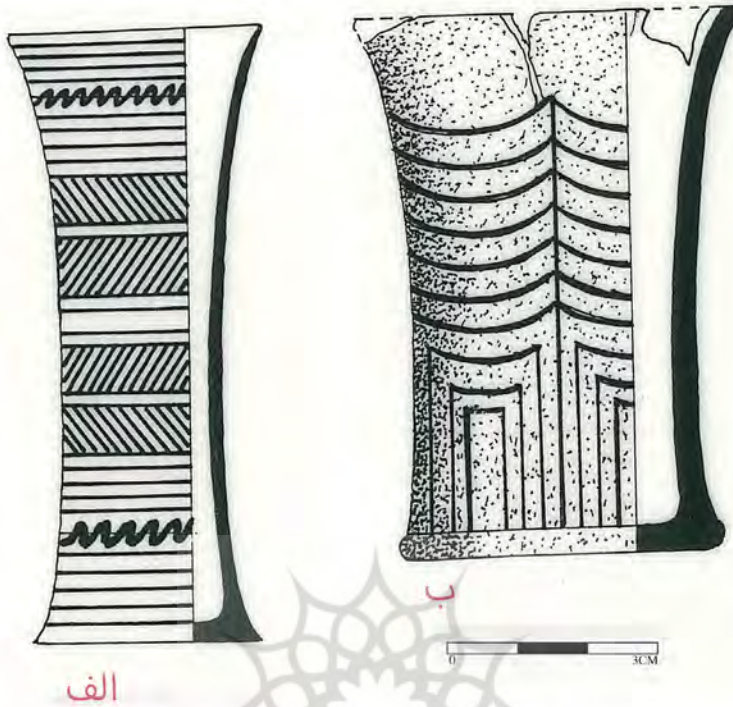
Fig. 9. Jiroft, Gray Hemispherical Chlorite Bowls, Harandi Garden Museum, Kerman, A. No. 8391, B. No. 8370

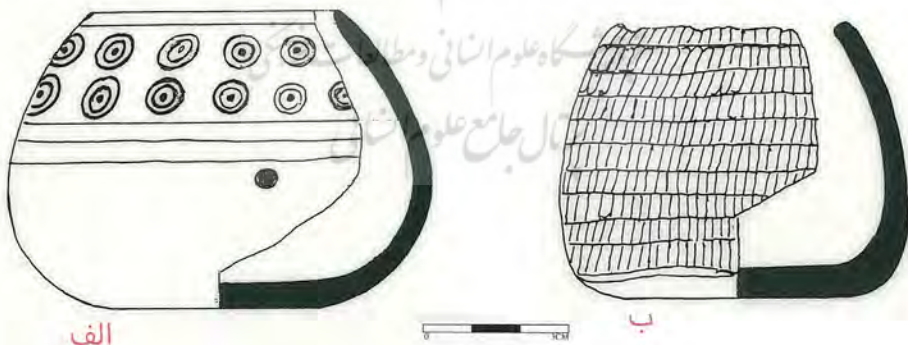
تصویر ۱۰. کاسه استوانه‌ای کلریتی خاکستری رنگ منقوش، تدفین شماره ۴ (Hakemi, 1997: Fd.1)
Fig. 10. Cylindrical Bowl of Gray Chlorite with Inscriptions, Burial No. 4 (Hakemi, 1997: Fd.1)

نقش‌های جانوران روی این ظرف نقش‌هایی هستند که روی ظروف کلریتی دشت جیرفت نیز فراوان دیده شده‌اند. نقش مارهای ایستاده و یا تنیده درهم، نقش شیر و گاوهای کوهاندار نیز از نقش‌های رایج جیرفتی هستند و شباهت‌هایی کلی بین این صحنه و صحنه‌های جیرفتی موجود است؛ با این تفاوت که نقش‌های جیرفتی کاملاً برجسته و گویا هستند و نقش جانوران شهدادی منحصر به نقش‌های حک شده‌ای با عمق بسیار کم هستند. این نقش‌های بسیار ابتدایی روی بدنه گاو عبارت‌اند از خطوط متقاطع که به شکل لوزی‌های به هم چسبیده دیده می‌شود و بدن شیر با ردیف مثلث‌های کوچکی روی خطوط موازی عمودی و تقریباً مایل تزیین شده‌اند و بدنه مار با شکل‌هایی شبیه به ۷ و ۸‌های دنباله هم تزیین

است که با انحنا می‌لایمی از کف تا بالا کشیده شده و در بخش بالایی و نزدیکی لبه و دهانه به بیرون متمایل می‌شود. سطح بیرونی و خارجی بدنه این ظرف با نقوش کنده شده جانوران متعددی تزیین شده است (تصویر ۱۰). کاوشگر محوطه درباره این ظرف نوشته است: «بلندی این ظرف ۷/۲ و پهنای آن ۱۱ سانتی‌متر است و نقش شش حیوان روی بدنه دیده می‌شود. صحنه اصلی گاو کوهاندار را با شاخ‌های بلند منحنی در مقابل شیری نشان می‌دهد. در فاصله بین این دو جانور نقش ماری که بر دم خود ایستاده دیده می‌شود و تصویر دو جانور شیرمانند دیگر در حال حرکت هستند. شکل دو جانور با جثه کوچک و شبیه به گربه‌های وحشی در بخش بالایی تصویر گاو حک شده است» (Hakemi, 1997: Fd.1).

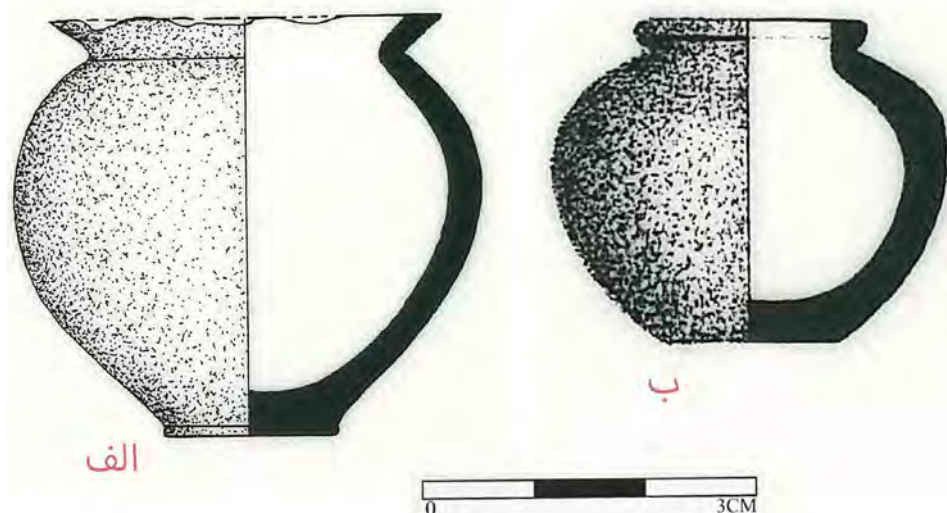

تصویر ۱۱ الف. گلدان کلریتی سیاه‌رنگ با بدنه دوکی شکل. تدفین شماره ۳۲۲ گروه Fi.1، ب. گلدان کلریتی خاکستری‌رنگ، تدفین شماره. ۱۵۷، گروه Fi.3 (Hakemi, 1997)
Fig. 11. A. Black Chlorite Vase with Spindle-shaped Body. Burial No. 322, Group Fi.1, B. Gray Chlorite Vase, Burial No. 157, Group Fi.3 (Hakemi, 1997)

۱۲. دیگ‌های کلریتی سبزرنگ منقوش: الف. تدفین شماره ۲۹۲، گروه Fm2، ب. تدفین شماره ۱۷۸ گروه Fm1 (Hakemi, 1997)
Fig. 12. Painted Green Chlorite Pots: A. Burial No. 292, Group Fm2, B. Burial No. 178, Group Fm1 (Hakemi, 1997)

گلدان‌های بلند شده است. هیچ یک از این نقش‌ها در صحنه‌های جیرفتی دیده نشده‌اند. این گلدان‌ها نیز از نظر شکل ظاهری شبیه

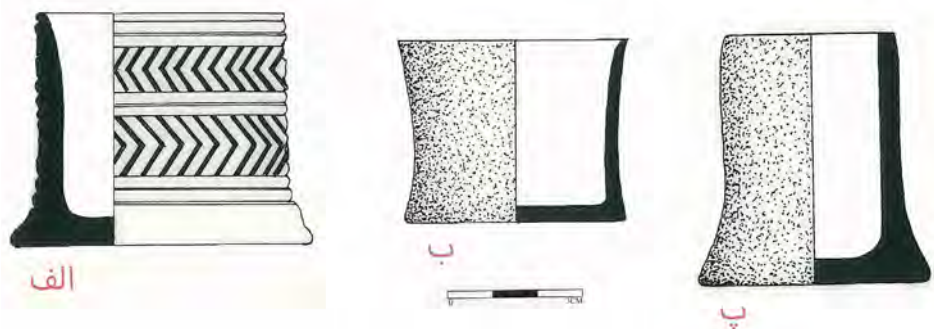

تصویر ۱۳. خمره‌های کروی دهانه باز و کف صاف. الف. خمره خاکستری تدفین ۳۳۱، گروه Fl.2؛ ب. خمره کلریتی سیاه‌رنگ. تدفین شماره ۳۵۴، گروه Fl.3 (Hakemi, 1997)
 Fig. 1. Spherical Jars with Open Mouths and Flat Bottoms. A. Gray Jar, Burial No. 331, Group Fl.2; B. Black Chlorite Jar, Burial No. 354, Group Fl.3 (Hakemi, 1997)

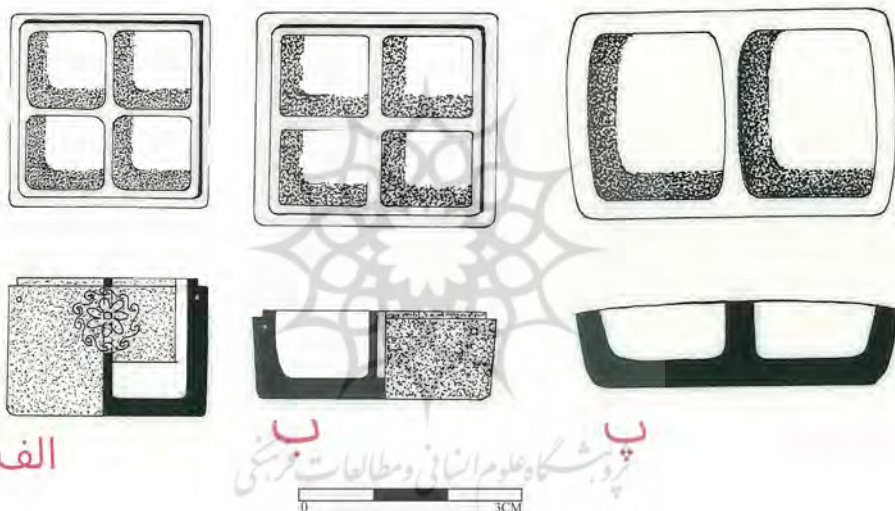

تصویر ۱۴. خمره‌های استوانه‌ای. الف. خمره استوانه‌ای خاکستری‌رنگ منقوش، شماره تدفین ۳۲۵، گروه Fl.7؛ ب. خمره استوانه‌ای خاکستری‌رنگ ساده. شماره تدفین ۲۷، گروه Fl.6 (Hakemi, 1997)
 Fig. 14. Cylindrical Jars. A. Painted Gray Cylindrical Jar, Burial No. 325, Group Fl.7; B. Plain Gray Cylindrical Jar, Burial No. 27, Group Fl.6 (Hakemi, 1997)

گلدان‌های بلند جیرفتی هستند، اما از نظر نقوش شباهتی به آنها ندارند. بدنه کشیده و تقریباً و با انحنايي به طرف داخل تا دهانه و لبه جایی استوانه‌ای آنها از کف تخت و صاف شروع شده

تصویر ۱۵. لیوان‌ها. الف. لیوان کلریتی خاکستری منقوش. شماره تدفین ۱۲۵، گروه Fh.2، ب. لیوان کلریتی خاکستری ساده. شماره تدفین ۶۳، گروه Fd.2، پ. لیوان کلریتی خاکستری ساده، شماره تدفین ۱۹۱، گروه Fh.1 (Hakemi, 1997)
Fig. 15. Cups. A. Inscribed Gray Chlorite Cup. Burial No. 125, Group Fh.2, B. Plain Gray Chlorite Cup. Burial No 63, Group Fd.2, C. Plain Gray Chlorite Cup, Burial No. 191, Group Fh.1 (Hakemi, 1997)

تصویر ۱۶. جعبه، الف. جعبه کلریتی سیاه چهارخانه، تدفین شماره ۱۱۶، گروه Fk.4؛ ب. جعبه کلریتی خاکستری چهارخانه تدفین شماره ۱۲۰، گروه Fk.6؛ پ. جعبه کلریتی خاکستری دوخانه تدفین شماره ۱۶۸، گروه 5.Fk (Hakemi, 1997)
Fig. 16. Box. A. Black Chlorite Box, Four-chambered Burial, burial No. 116, Group Fk.4; B. Gray Chlorite Box, Four-chambered Burial, Burial no. 120, Group Fk.6; C. Gray Chlorite Box, Two-chambered Burial, Burial No. 168, Group Fk.5 (Hakemi, 1997)

نقش‌های شبیه به دروازه‌های دیده شده در روی اتاقک‌های گلی شهداد (Hakemi 1997, Ja.1-2) و نمای ساختمان‌های موجود روی کاسه‌های استوانه‌ای جیرفت تزئین شده است، درحالی‌که تزئینات قسمت بالای آن یک سلسله خطوط منحنی موازی هستند.

که بدنه به سمت بیرون متمایل می‌شود، ادامه پیدا می‌کند. روی بدنه دو عدد از این اشیاء تزئیناتی ساده و هندسی حکاکی شده است. تمامی بدنه یکی از گلدان‌ها (تصویر ۱۱ الف) با یک سلسله خطوط افقی و مایل موازی و نوارهای خطوط موج تزئین شده است. قسمت پایینی بدنه گلدان دیگر (تصویر ۱۱ ب) با خطوط سرپرده‌ای و

تصویر ۱۶. الف. جعبه کلریتی سیاه چهارخانه، تدفین شماره ۱۱۶، گروه Fk.4؛ ب. جعبه کلریتی خاکستری، چهارخانه تدفین شماره ۱۲۰، گروه Fk.6؛ پ. جعبه کلریتی خاکستری دوخانه، تدفین شماره ۱۶۸، گروه Fk.5 (Hakemi, 1997)
Fig. 1. Box, A. Black Chlorite Box, Four-chambered, Burial No. 116, Group Fk.4; B. Gray Chlorite Box, Four-chambered, Burial No. 120, Group Fk.6; C. Gray Chlorite Box, Two-chambered, Burial No. 168, Group Fk.5 (Hakemi, 1997)

دیگ‌ها

تزیین شده (تصویر ۱۲ الف)، اما تمامی سطح بیرونی بدنه ظرف دیگر دارای نقشی ساده و به شکل سبد است (تصویر ۱۲ ب). نقش موجود بسیار ابتدایی و ساده مرکب از یک سلسله نوارهای ساده خطی و خطوط موازی افقی است که در مجموع شکل سبدهای از جنس نی را القاء می‌کنند.

این دسته از ظروف به اعتبار دیگ‌های امروزی با این نام خوانده شده‌اند. ظروفی که دیگ نامیده شده‌اند دارای بدنه‌ای کروی و کف تخت هستند. در یکی از نمونه‌ها بخش بالایی بدنه با دایره‌های متحدالمرکزی که در داخل نواری افقی قرار دارند

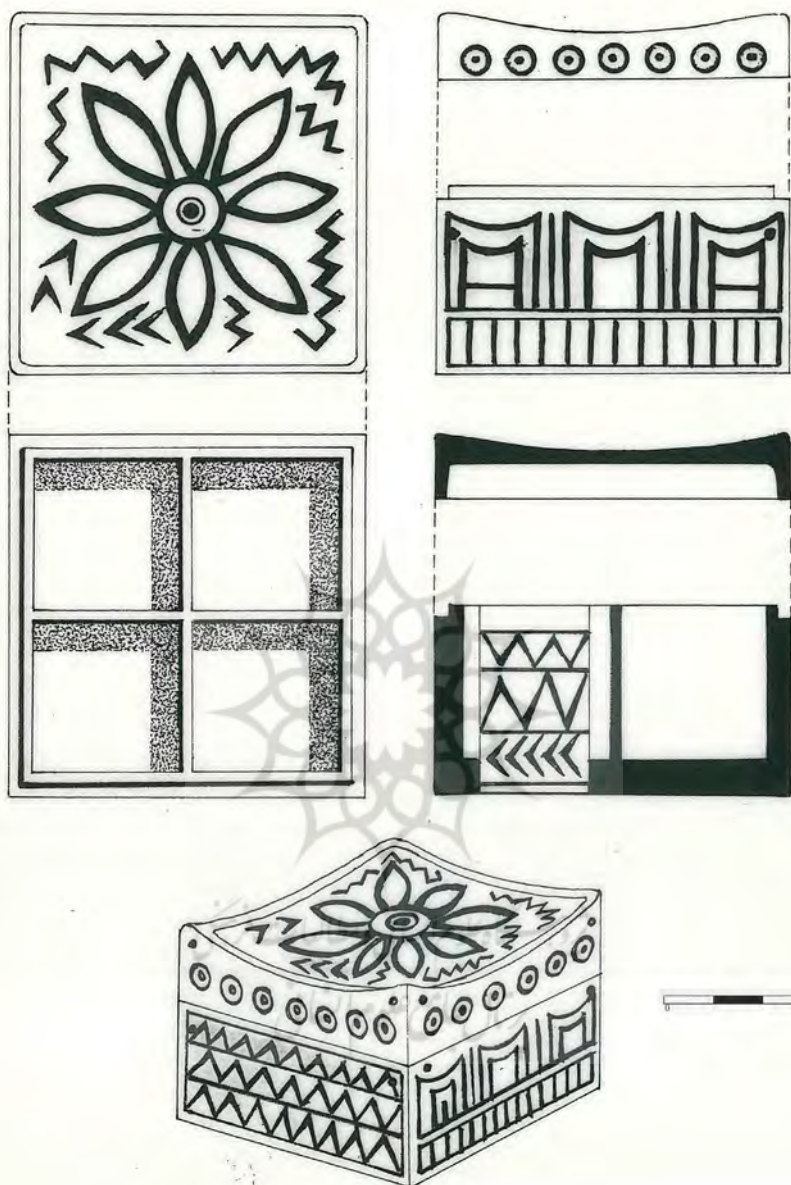
تصویر ۱۷. جعبه‌های منقوش. الف. جعبه کلریتی خاکستری رنگ منقوش چهارخانه، تدفین شماره ۱۱۶، گروه Fk.10، ب. سرپوش چهارگوش کلریتی خاکستری رنگ، تدفین شماره ۳۵، گروه Fk.9 (Hakemi, 1997)
 Fig. 17. Inscribed Boxes. A. Gray Chlorite Box with a Checkerboard Pattern, Burial No. 116, Group Fk.10, B. Gray Chlorite Square Lid, Burial No. 35, group Fk.9 (Hakemi, 1997)

خمره‌ها

خمره‌های کلریتی شهداد نسبت به خمره‌های سفالین مشابه بسیار کوچک هستند و به دو گروه با بدنه کروی و بدنه تقریباً استوانه‌ای تقسیم می‌شوند. خمره‌های کروی به رنگ‌های خاکستری و سیاه دارای کفی تخت هستند که بدنه از آنجا آغاز می‌شود و ابتدا به طرف بیرون متمایل شده و سپس با کشیده شدن به داخل به شکل یک توپ درآمده و زیر گردن به طرف بیرون کشیده شده و دهانه بازی را ایجاد می‌کنند. هیچ کدام از این خمره‌ها تزئین و کنده کاری ندارند و همگی دارای بدنه صاف و یکنواختی هستند (تصویر ۱۳).

خمره‌های استوانه‌ای

از نظر ساختاری این گروه شبیه خمره‌های کروی هستند با این تفاوت که بدنه استوانه‌ای انحدار با دهانه باز دارند. برخی از این دسته از خمره‌ها با نقوش رایج شهدادی تزئین شده‌اند. بخش پایینی سطح بدنه بیرونی یکی از خمره‌ها (تصویر ۱۴ الف) دارای سه نوار کنده کاری افقی است. روی سطح داخلی نوار زیرین خطوط ساده زیگزاکی شکل حک شده و در نوار میانی یک سلسله دایره‌های افقی کنده شده و خطوط مایل موازی نوار بالایی شکل مثلث‌هایی را القاء می‌کنند که با خطوط مایل موازی دیگری محدود شده‌اند.

تصویر ۱۸. جعبه کلریت سیاه‌رنگ منقوش چهارخانه، تدفین شماره ۱۶۶ (Hakemi, 1997 Fk.11)
 Fig. 18. Black Chlorite Box with Checkered Pattern, Burial No. 166 (Fk.11 Hakemi, 1997)

لیوان‌ها

گروه دیگری از آنها دارای تزیینات بسیار ساده هندسی هستند. یک نمونه از لیوان‌های تزیین شده (تصویر ۱۵ الف) دارای بدنه مستقیم دندان‌داری است که با نوارهای ساده افقی که

ظروف کلریتی با بدنه کوتاه و مستقیم و کف تخت یا گرد با نام لیوان خوانده شده‌اند. بدنه لیوان‌ها معمولاً بدون نقش و ساده هستند و

تصویر ۲۰. عطردان‌های مکعب شانه پهن. الف. عطردان مکعب خاکستری رنگ. تدفین شماره ۳۳۸. گروه Fn.۵؛ ب. عطردان مکعب سیاه رنگ. تدفین شماره ۳۶۵، گروه Fn.۲؛ ب. عطردان مکعب سیاه رنگ. تدفین شماره ۹۵، گروه Fn.۳ (Hakemi, 1997)

Fig. 1. Broad-shouldered Cube Perfume Jars. A. Gray Cube Perfume Jar. Burial No. 338. Group Fn.5; B. Black Cube Perfume Jar. Burial No. 365, Group Fn.2; C. Black Cube Perfume Jar. Burial No. 95, Group Fn.3 (Hakemi, 1997)

تصویر ۲۱. سرمه‌دان. الف. تدفین شماره ۲۱۲، گروه Fo.۷، ب. تدفین شماره ۳۱۰، گروه Fo.۱۷، ب. تدفین شماره ۵۷، گروه Fo.۱۴، د. تدفین شماره ۲۹۱، گروه Fo.۲۰، ه. تدفین شماره ۱۹۴، گروه Fn.۹، ج. تدفین شماره ۲۵۷، گروه Fo.۱۶، ز. تدفین شماره ۲۵۷، گروه Fo.۱۶ (Hakemi, 1997)

Fig. 21. Makeup Box. A. Burial No. 212, Group Fo.7, B. Burial No. 310, Group Fo.17, C. Burial No. 57, Group Fo.14, D. Burial No. 291, Group Fo.20, E. Burial No. 194, Group Fn.9, G. Burial No. 257, Group Fo.16 (Hakemi, 1997)

تصویر ۲۲. الف. تدفین شماره ۲۳۵ گروه Fo.11، ب. تدفین شماره ۱۱۶ گروه Fo.12، پ. تدفین شماره ۳۹ گروه Fo.2، ت. تدفین شماره ۱۷۹ گروه Fo.10، ث. تدفین شماره ۷۴ گروه Fo.3، ج. تدفین شماره ۱۴۰ گروه Fo.6 (Hakemi, 1997)
Fig. 22. A. Burial No. 235, Group Fo.11, B. Burial No. 116, Group Fo.12, C. Burial No. 39, Group Fo.2, D. Burial No. 179, Group Fo.10, E. Burial No. 74, Group Fo.3, G. Burial No. 140, Group Fo.6 (Hakemi, 1997)

تقسیم شده است. برخی از این جعبه‌ها دارای در یا سرپوش هستند. بدنه بعضی ساده و بعضی دیگر منقوش است. این جعبه‌ها شبیه جعبه‌های کلریتی پیدا شده در دشت جیرفت هستند (تصویر ۱۹). جعبه‌های ساده و غیر منقوش دارای بدنه‌های کوتاه و مسقیم و کف تخت و بدون سرپوش و در بوده و دوخانه یا چهارخانه هستند (تصویر ۱۶:

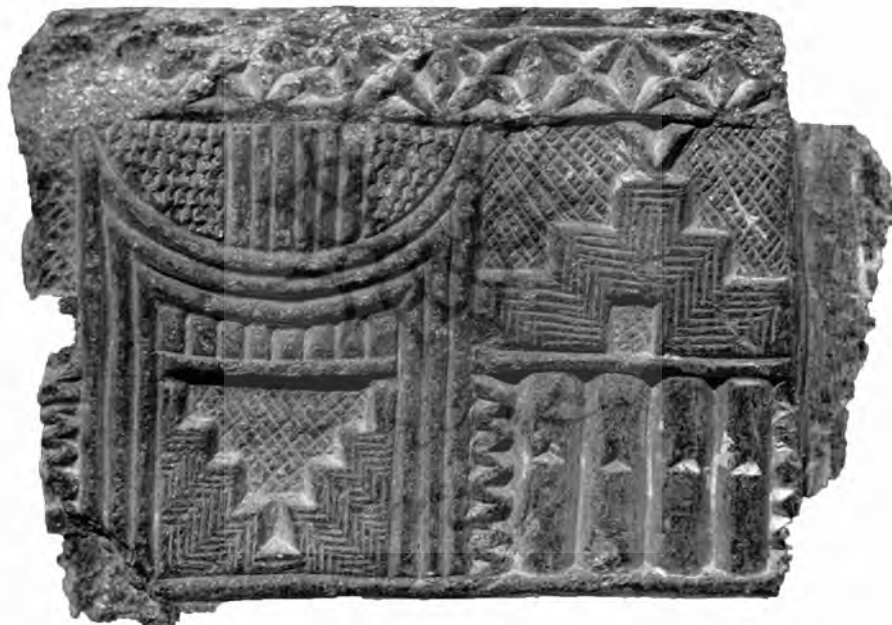
داخل آنها با خطوط مکسر زاویه‌دار موازی پر شده تزیین شده‌اند.

جعبه‌ها

گروه دیگری از اشیاء کلریتی شهاداد جعبه‌ها هستند. اینها اشیایی هستند به شکل مکعب‌مربع یا مستطیل که داخل آنها به دو یا چهار خانه

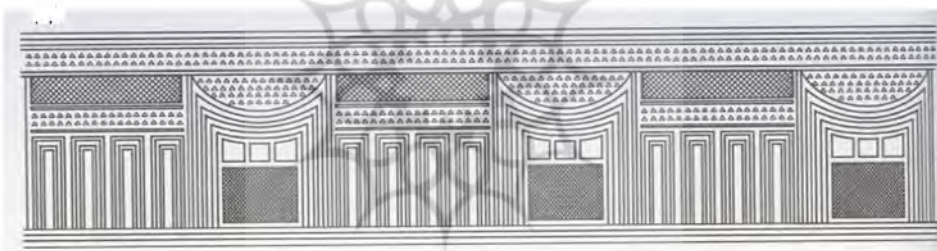
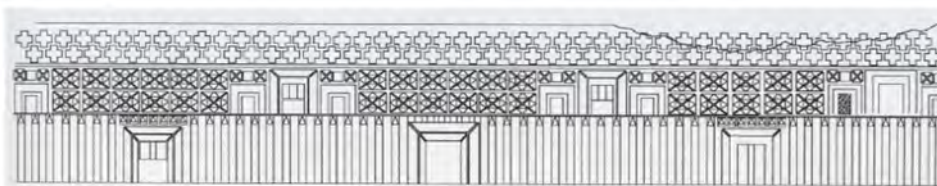
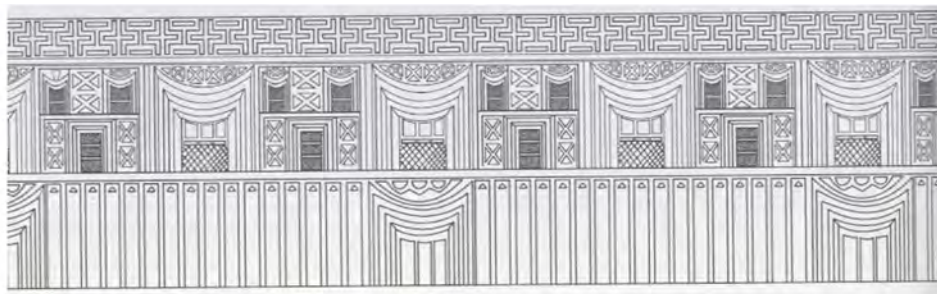
تصویر ۲۳. سرمه‌دان‌های کلریتی دشت جیرفت، موزه باغ هرندی کرمان، شماره ۸۷۶۰
Fig. 1. Chlorite Makeup Box from the Jiroft Plain, Harandi Garden Museum, Kerman, No. 8760

تصویر ۲۴. نمای یک ساختمان روی قطعه‌ای از ظرف کلریتی تپه یحیی (Lamberg-Karlovsky, 1970)
Fig. 24. Facade of a Building on a Fragment of a Chlorite Vessel from Tepe Yahya (Lamberg-Karlovsky, 1970)

این جعبه با دو دیواره نازک متقاطع به چهار خانه تقسیم شده است (تصویر ۱۶ الف).
سرپوش‌های این جعبه‌ها معمولاً تزئین شده‌اند. در یک نمونه از تزئینات ساده حفره

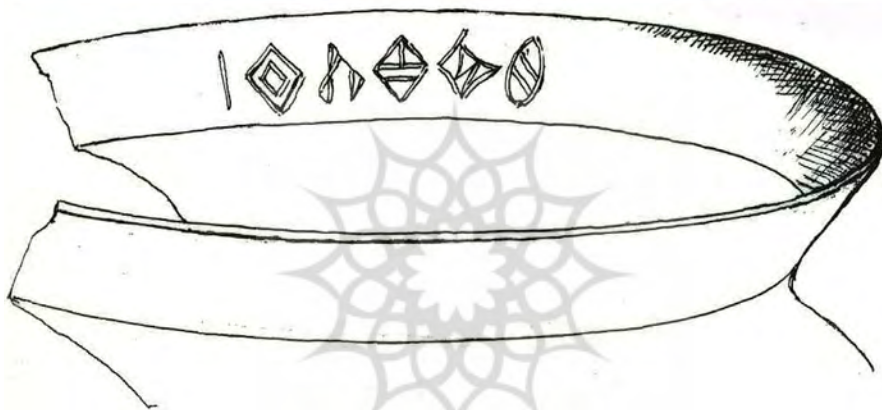
ب. پ). بدنه خارجی یک از جعبه‌های بدون سرپوش با دیواره بلند افقی دارای تزئین ساده‌ای به شکل یک گل شش‌پر است که در میان دایره‌ای متشکل از اسلیمی‌ها محاط شده است. داخل

تصویر ۲۵. نمای بیرونی سه ساختمان روی ظرف‌های استوانه‌ای شکل به دست آمده از دشت جیرفت (مجیدزاده، ۱۳۸۲)
Fig. 1. Facade of Three Buildings on Cylindrical Containers Found in the Jiroft Plain (Majidzadeh, 2003)

تصویر ۲۶. ماکت کلریتی یک معبد آب باران به دست آمده از دشت جیرفت شماره ۶۴ (موزه باستان‌شناسی جیرفت)
Fig. 26. Chlorite Replica of a Rainwater Temple Found in Jiroft Plain No. 64 (Jiroft Archaeological Museum)

تصویر ۲۷. خمره سفالی تدفین شماره ۱۹۳ (Hakemi, 1997: Db. 5)

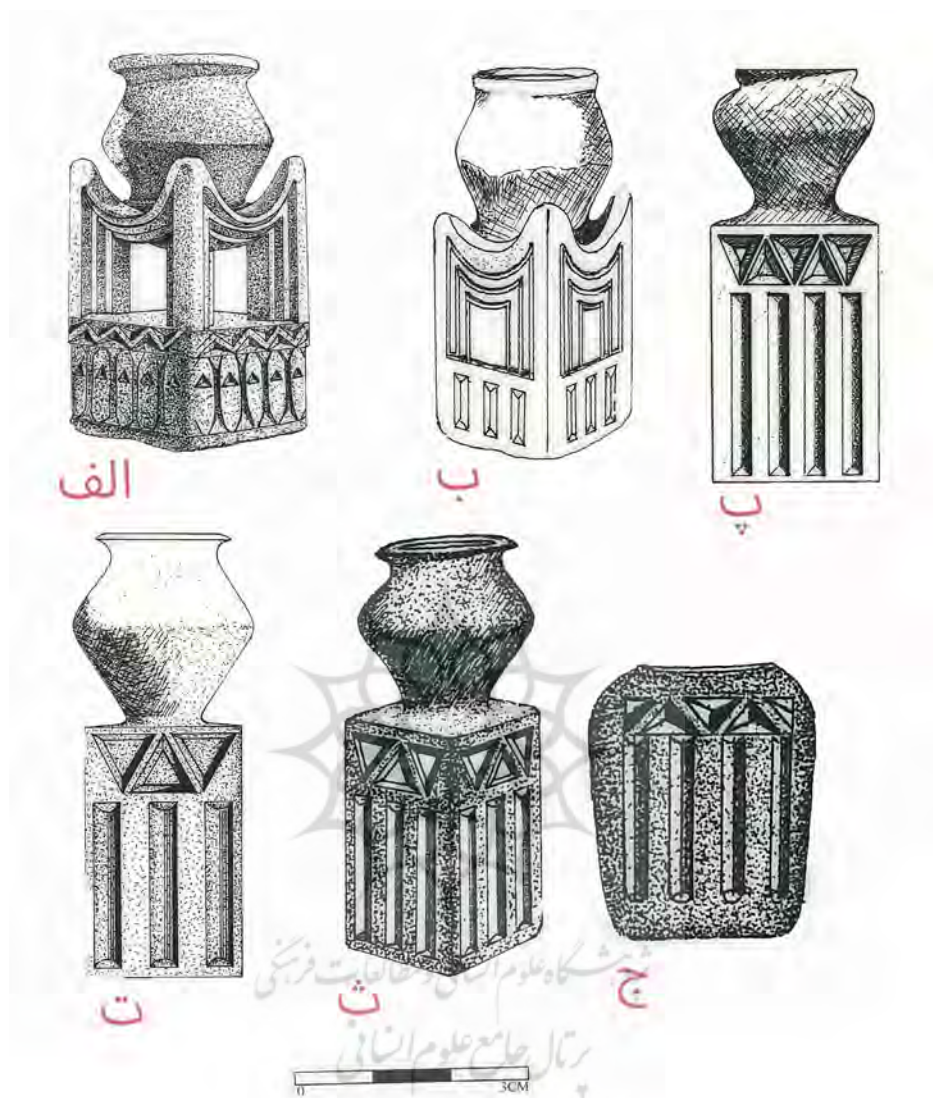
Fig. 27. Burial Clay jar No. 193 (Hakemi, 1997: Db. 5)

نمونه دیگر یک جعبه کلریتی سیاه‌رنگ بدنه ظرف داخل سه نوار افقی با خطوط زیگزاکی پر شده و دیواره سرپوش دارای نقش‌های دایره‌هایی است که به صورت افقی دنبال هم قرار گرفته‌اند، در حالی که سطح آن با یک گل هشت‌پر تزیین شده است (تصویر ۱۸).

عطران / سرمه‌دان / ماکت ساختمان

گروهی از اشیاء کلریتی شهاد ظروفی با بدنه مکعب مربع یا مستطیل هستند که از همگی برای نگهداری مواد آرایشی استفاده می‌شده است و با نام‌های عطران، ماکت و سرمه‌دان خوانده

مربعی در میان چهار لوزی ساده که داخل آنها با خطوط متقاطع نازکی پر شده کنده شده است (تصویر ۱۷ ب). در برخی از جعبه‌ها و سرپوش‌ها تزیینات بیشتری دیده می‌شود و نقش‌های روی بدنه جعبه با نقش‌های سرپوش هماهنگ هستند. در یک نمونه جعبه چهار قسمتی بدنه جعبه با مربع‌هایی که داخل آنها با خطوط متقاطع پر شده و به صورت یک‌درمیان روی بدنه نقر شده‌اند تزیین شده است. همین نقش روی سرپوش ظرف نیز تکرار شده و در قسمت میانی سرپوش، پیکره برجسته یک مار به عنوان دسته سرپوش تعبیه شده است (تصویر ۱۷ الف). در

تصویر ۲۸. سرمه‌دان / ماکت. الف. تدفین شماره ۳۳۸، گروه Fp.5، ب. تدفین شماره ۱۲۲، گروه Fp.3؛ پ. تدفین شماره ۷۲، گروه Fp.4، ت و ث. تدفین شماره ۱۲۲ گروه Fp.2؛ ج. تدفین شماره ۲۶۱ گروه Fp.1 (Hakemi, 1997)
 Fig. 28. Makeup Box/Mockup. A. Burial No. 338, Group Fp.5, B. Burial No. 122, Group Fp.3; C. Burial No. 72, Group Fp.4, D. Burial No. 122, Group Fp.2; E. Burial No. 261, Group Fp.1 (Hakemi, 1997)

کوچک است. بدنه این دسته از اشیاء به صورت مکعب مستطیل و دیواره‌های بدنه و کف آنها مستقیم و صاف بوده است و تزیین ندارند.

سرمه‌دان‌ها: تعداد این اشیاء نسبت به دیگر نمونه‌ها بیشتر است. این گروه از اشیاء دارای

شده‌اند. داخل این ظروف که به شکل لوله‌های استوانه‌ای کنده شده ماده سفیدرنگی پیدا شده که به نظر می‌رسد سفیدآب آرایشی بوده است.

عطردهان‌های مکعب: این ظروف کوچک مکعبی شبیه به سایر اشیاء کلریتی شهدادی بسیار

تصویر ۲۹. سرمه‌دان، ماکت شهداد (حاکمی، ۱۳۵۱: ۱۵)
 Fig. 29. Makeup Box, Shahdad's replica (Hakami, 1972: 15)

حکاکی نقش‌های بنای ساختمان‌ها روی ظروف کلریتی در نیمه دوم هزاره سوم رایج بوده و در کنار نمونه به‌دست آمده از تپه یحیی (تصویر ۲۴) (Lamberg-Karlovsky, 1970) متعددی از نقش روبنای کاخ‌ها (تصویر ۲۵) (مجمیدزاده، ۱۳۸۲) و ماکت‌های معابد از کاوش‌های تپه‌های کنارصندل در جیرفت نیز در دست است (تصویر ۲۶).

تداوم و حضور این سنت در شهداد نیز به شکل ماکت‌های ساختمانی کوچکی دیده می‌شود. به نظر می‌رسد که این ماکت‌ها نشان‌دهنده ساختمان معابد باران باشند که نوعی محل جمع‌آوری و نگهداری آب باران بوده‌اند. زنده‌یاد علی حاکمی معتقد است آب حاصل

بدنه‌های مکعب‌مربع یا مستطیل با گردن‌های کوتاه و بلندی هستند (تصویر ۲۱-۲۲). گروه سرمه‌دان‌های مکعب‌مربع دارای گردن‌های به نسبت کوتاه یا ساده و بدون تزیین هستند و یا با نوارهای موازی مایل و یا مثلث‌های پر شده با خطوط مایل تزیین شده‌اند و روی بدنه آنها با دو تا شش دایره حکاکی شده است. سایر نقش‌های حکاکی شده عبارت‌اند از سه ردیف مستطیل‌هایی که داخل یک طاق به صورت افقی و روی هم قرار گرفته‌اند (تصویر ۲۱ الف)؛ ردیف خطوط جناقی (تصویر ۲۱ ت) و یا شکل‌های مخروطی که به شکل دایره در کنار هم قرار گرفته‌اند (۲۱ ث). گروه دیگری از سرمه‌دان‌ها به شکل ماکت‌های ساختمانی و به احتمال بسیار ماکت معابد هستند.

تصویر خمره‌های تعبیه شده روی ماکت‌ها، روشن می‌شود. متن نوشته مورد نظر که ترجمه آن «شصت کآب شیرین باران» است (Hinz, 1971) به خط ایلامی خطی است و تنها نوشته‌ای است که تاکنون از شهداد به دست آمده است.

کتاب‌نامه | Bibliography

Hakemi, Ali. (1972). *Guide to the Lut Plain Exhibition. Khabis (Shahdad)*. Tehran, First Annual Conference of Archaeological Explorations and Research in Iran. Iranian Archaeological Center

سیدسجادی، سیدمنصور. (۱۳۸۶). گزارش‌های شهر سوخته ۱. کاوش در گورستان ۱۳۷۶-۱۳۷۹. معاونت فرهنگی و ارتباطات. اداره کل امور فرهنگی. سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری: ۶۹۱+۱۵

Seyed Sajjadi, Seyed Mansur. (2007). *Reports of the Shahr-e Sukhteh 1. Excavations in the Cemetery 1997-2000*. Deputy for Culture and Communications. General Directorate of Cultural Affairs. Organization of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism: 691+15

سیدسجادی، سیدمنصور. (۱۳۸۸). گزارش‌های شهر سوخته ۲ (کاوش در گورستان ۱۳۸۰-۱۳۸۲). سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان سیستان و بلوچستان.

Seyed Sajjadi, Seyed Mansur. (2009). *Reports of the Shahr-e Sukhteh 2. Excavations in the Cemetery 2001-2003*. Deputy for Culture and Communications. General Directorate of Cultural Affairs. Organization of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism: 691+15

سیدسجادی، سیدمنصور. (۱۳۹۶). شواهد هنری و فن‌آوری در شهر سوخته اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان سیستان و بلوچستان: ۱۱۴.

Seyed Sajjadi, Seyed Mansur. (2017). *Artistic and technological evidence in the Shahr-e Sukhteh*. General Directorate of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Sistan and Baluchestan Province: 114.

سیدسجادی، سیدمنصور. (۱۳۹۸). شهر سوخته: هنر و باستان‌شناسی حوزه دلتای رودخانه هیرمند، (جلد اول)، تهران، فرهنگستان هنر.

Seyed Sajjadi, Seyed Mansour. (2019). *The Shahr-e*

از ریزش باران در انبارهایی که روی بام این ساختمان‌ها تعبیه شده بوده جمع‌آوری می‌شده و هنگام خاکسپاری مردگان برای تقدیس فرد درگذشته از آن استفاده می‌شده است. ارزش آب باران در شهداد هزاره سوم از روی نوشته‌ای که روی لبه داخلی یک خمره سفالی، مشابه

ابن حوقل. (۱۳۴۵). *صورة الارض*؛ ترجمه جعفر شعار، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

Ibn Hawqal. (1966). *Surat Al-Ard*; Translated into Persian by Ja'far Shi'ar, Tehran: Iranian Foundation Publications.

ابن حوقل؛ (۱۳۶۶). *سفرنامه ابن حوقل*، ایران در *صورة الارض*، ترجمه و توضیح جعفر شعار، تهران، مؤسسه انتشارات امیر کبیر.

Ibn Hawqal. (1987). *Ibn Hawqal's Travelogue, Iran in the Form of the Surat Al-Ard*; Translated into Persian by Ja'far Shi'ar, Tehran: Iranian Foundation Publications.

استخری، ابواسحق ابراهیم. (۱۳۶۸). *مسالك و ممالك*؛ به اهتمام ایرج افشار یزدی؛ چاپ سوم؛ تهران: انتشارات علمی و فرهنگی

Istakhri, Abu Ishaq Ibrahim. (1989). *al-Masalik wa-l-Mamalik*; Edited by Iraj Afshar Yazdi; Third edition; Tehran: Scientific and Cultural Publications.

استنکالر، پیوتر. (۱۳۹۲). «*Marhesi* و فراسوی آن: دورنمای تاریخی تمدن جیرفت»، باستان‌شناسی حوزه هلیل‌رود: جنوب شرق ایران: مجموعه مقاله‌های دومین همایش بین‌المللی تمدن حوزه هلیل‌رود جیرفت، ۱۳۸۷، به‌کوشش یوسف مجیدزاده و محمدرضا میری تهران. فرهنگستان هنر.

Stankler, Pyotr. (2013). "Marhesi and Beyond: A Historical Perspective of Jiroft Civilization", In Yousef Majidzadeh and Mohammad Reza Miri (eds.), *Archaeology of the Halil Rud Basin: Southeast Iran: Proceedings of Papers of the Second International Conference on the Civilization of the Halil Rud Basin, Jiroft, 2008*, Tehran. Academy of Arts.

حاکمی، علی. (۱۳۵۱). راهنمای نمایشگاه دشت لوت. خبیص (شهداد). تهران، اولین مجمع سالانه کاوش‌ها و پژوهش‌های باستان‌شناسی در ایران. مرکز باستان‌شناسی ایران

- معماری)، جلد دوم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
Majidzadeh, Yousef. (1379). *History and Civilization of Mesopotamia (Art and Architecture)*, Volume 2, Tehran: University Publishing Center.
- مجیدزاده، یوسف. (۱۳۸۲). جیرفت کهن‌ترین تمدن شرق، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.
Majidzadeh, Yousef. (2003). *Jiroft, the oldest civilization of the East*, Tehran, Iran Cultural Heritage Organization.
- مجیدزاده، یوسف. (۱۳۸۷). مجموعه مقالات نخستین همایش بین‌المللی تمدن حوزه هلیل‌رود: جیرفت، ۱۳۸۳، تهران، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان تهران.
Majidzadeh, Yousef. (2008). *Proceedings of the first international conference on the civilization of the Halil Rud Basin: Jiroft, 2004*, Tehran, Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of Tehran Province.
- مجیدزاده، یوسف. (۱۳۹۹). باستان‌شناسی حوضه هلیل‌رود جیرفت. جلد اول: هنر و معماری (کنارسندل جنوبی)، جلد دوم: تاریخ فرهنگی-اجتماعی (کنارسندل جنوبی)، جلد سوم: سفال. تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.
Majidzadeh, Yousef. (2019). *Archaeology of the Halilrud Basin of Jiroft*. Volume 1: Art and Architecture (Southern Sandalwood), Volume 2: Cultural-Social History (Southern Kona-sandal), Volume 3: Pottery. Tehran. Cultural Heritage and Tourism Research Institute.
- مستوفی، احمد. (۱۳۵۱). جغرافیای شهداد و دشت لوت، مؤسسه جغرافیایی دانشگاه تهران، تهران، دانشگاه تهران.
Mostofi, Ahmad. (1972). *Geography of Shahdad and the Lut Plain*, Institute of Geography, University of Tehran, Tehran, University of Tehran.
- مقدسی، ابوعبدالله محمدبن احمد. (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم؛ جلد دوم؛ ترجمه علینقی منزوی؛ تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
Muqaddasi, Shams al-Din Abu Abd Allah Muhammad ibn Ahmad ibn Bakr. (1982). *Ahsan Al-Taqa'sim Fi Ma'rafat Al-Aqalim*; Volume 2; Translated into Persian by Alinaghi Monzavi; Tehran: Iranian Authors and Translators Company.
- Sukhteh: Art and Archaeology of the Hirmad River Delta, (Volume 1), Tehran, Academy of Arts.
- شارپ، رلف نرمن. (۱۳۴۶). فرمان‌های شاهنشاهان هخامنشی، دانشگاه شیراز.
Sharp, Ralph Norman. (1967). *Inscriptions in Old Persian Cuneiform of the Achaemenian Emperors*, Shiraz University.
- کابلی، میرعابدین. (۱۳۶۵). «شهداد مرکز ایالت ارتا»، مجله باستان‌شناسی و تاریخ. سال اول، شماره اول: ۵۰-۶۲.
Kabuli, Mirabuddin. (1986). "Martyrdom of the Center of the Arata State", *Archaeology and History Journal*. Vol. 1, No. 1: 50-62.
- کابلی، میرعابدین. (۱۳۹۴). «شهداد»، باستان‌شناسی جوامع ایران باستان در هزاره سوم پیش‌ازمیلاد، نوشته انریکو اسکالونه، ترجمه سیدمنصور سیدسجادی، تهران، سمت.
Kabuli, Mirabuddin. (2015). "Shahdad", *Archaeology of Ancient Iranian Societies in the Third Millennium BC*, written by Enrico Scalone, Translated into Persian by Seyed Mansur Seyed Sajjadi, Tehran, Samt.
- گودرزی‌نژاد، شاپور. (۱۳۴۷). سمینار مؤسسه جغرافیایی دانشگاه تهران، تهران، مؤسسه جغرافیایی دانشگاه تهران.
Goodarzi-Nejad, Shapour. (1968). *Seminar of the Geographical Institute of the University of Tehran*, Tehran, Geographical Institute of the University of Tehran.
- گیرشمن، رومن. (۱۳۷۹). سیلک کاشان. جلد اول، ترجمه اصغر کریمی، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.
Girshman, Roman. (1379). *Sialk of Kashan*. Vol. 1, Translated into Persian by Asghar Karimi, Tehran, Cultural Heritage Organization.
- مارکو پولو. (۱۳۶۳). ایل ملیونه، ترجمه سیدمنصور سیدسجادی و آنجلا دی جوانی رومانو، تهران، انتشارات گویش.
Marco Polo. (1984). «سرزمین آرتا»، کندوکاو، نشریه مؤسسه و گروه باستان‌شناسی و تاریخ هنر، ضمیمه مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، شماره ۳: ۱-۱۰.
- Majidzadeh, Yousef. (1970). "The Land of Arta", *Kandokav, publication of the Institute and Department of Archaeology and Art History, supplement to the Journal of the Faculty of Literature and Humanities*, No. 3: 1-10.
- مجیدزاده، یوسف. (۱۳۷۹). تاریخ و تمدن بین‌النهرین (هنر و

English

Caldwell J. (1967). (ed), *Investigation at Tal-I Iblis*, (Illinois State Museum Preliminary Report, 7)

Spring- field

Casal. J.M. (1961). *Fouilles de Moundigak* (Mémoires de la Délégation Archéologique

- Française en Afghanistan , 17), 2 Vols. Paris
- de Cardi B. (1970). "Excavations at Bampur, A third Millennium Settlement in Persian Baluchistan 1966", *Anthropological Paper of the American Museum of Natural History* 51/3.
- de Mecquenem, R. (1931). "Excavations at Susa (Persia) 1930-1931", *Antiquity*, 5 : 330-343
- de Miroschedj, P. (1973). Vases et objets en stéatite susien du musée du Louvre, Cahiers de la Délégation Archeologique Française en Iran, 3, Paris: 979.
- Deshayes, J. (1976). "Les fouilles récentes de Tureng Tepe, La Terrasse haute de la fin du IIIe millénaire". *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et belles-lettres* : 522-530.
- Francfort, H. P. (2013). "Black Stone and Art in Kermand and Centra Asia", In Yosef Majidzadeh and M.R. Miri (eds.) *Archaeology of Halil Rud Basin, South East Iran. Proceedings of the second international conference of the Halil Rud Basin civilization, Jiroft*.
- Frifelt, K. (1991). The Island of Umm-An-Nar Volume 1: Third Millennium Graves (Island of Umm-An-Nar PT. 1), arhus University Press.
- Frifelt, K. (1995). *Island of Umm-an-Nar Volume 2: The Third Millennium Settlement (Jutland Archaeological Society Publications)*, Aarhus University Press.
- Gubaev A, G. Koshelenko & M. Tosi. (1998). *The Archaeological Map of the Murghab delta. Preliminary Reports 1990-95*. ISIAO, Rome
- Hakemi A. (1972). *Catalogue de l'exposition. LUT Xabis (Shahdad)*, Tehran.
- Hakemi A. and S.M. S.Sajjadi. (1989). "Shahdad Excavations in the Context of Oases Civilization" In: G. Ligabue & S. Salvatori (eds.), *Bactria, an ancient civilization from Sands of Afghanistan*. Venice: 143-153
- Hakemi, A. (1997). *Shahdad, Archaeological Excavations of a Bronze Age Center in Iran*. Translated and Edited by S. M. S. Sajjadi.
- Hinz, W. (1971). Eine altelamische Tonkurg-Aufschrift vom Radne der Lut. *Archologische Mitteilungen Aus Iran* (NF) 4: 21-24
- Kohl, P.L. (1974). *The Production of Chlorite at Tepe Yahya and an Analysis of Commodity Production and Trade in Southwest Asia in the Mid-Third Millennium*. Ph.D. dissertation, Harvard University
- Kohl, Ph.L. (1981). "The Namazga Civilization: An Overview", In Ph.L. Kohl (ed.), *The Bronze Age Civilization of Central Asia*. M.E. Sharpe. Inc. Armonk, New York, VII- XL
- Lamberg-Karlovsky C.C. (1970). *Excavations at Tepe Yahya, Iran 1967-1969. Progress Report 1*. The Asia Institute. Monograph series No. 1
- Lamberg-Karlovsky C. C. (1988). "The Intercultural Style" Carved Vessels", *Iranica Antiqua*, vol. 23.
- Masson V.M. (1988). *Altyn-Depe*, Translated by Henry N. Michael. The University Museum, University of Pennsylvania. Philadelphia
- Pumpelly R. (1908). *Explorations in Turkestan. Expedition of 1904*. Carnegie Institute of Washington.
- Schmidt, E.F. (1937). *Excavations at Tepe Hissar (Damghan)*, Philadelphia
- Seyed Sajjadi, S. M., & Moradi, H. (2022). "The Preliminary Report on Excavations at Eastern Residential Area of Shahr-i Sokhta: Rooms 27 and 28", *Persica Antiqua*, 2(3), 101-109. <https://doi.org/10.22034/pa.2022.347323.1015>.
- Seyed Sajjadi, S. M. (2023). "Commercial and Cultural Relations of Sistan with Neighboring Areas during the 3rd Millennium BC.", *Ancient Iranian studies*, 2(6), 3-34. <https://doi.org/10.22034/ais.2023.404141.1042>.
- Tosi, M., (1968). "Excavations at Shahr-i Sokhta, a Chalcolithic Settlement in the Iranian Sistan, Preliminary Report on the First Campaign". *East and West* 18, 9-66.

© 2025 The Author(s). Published by Tissaphernes Archaeological Research Group, Tehran, Iran. [Open Access](#).

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>), which permits non-commercial re-use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited, and is not altered, transformed, or built upon in any way.

The ethical policy of Sinus Persicus is based on the Committee on Publication Ethics (COPE) guidelines and complies with International Committee of Sinus Persicus Editorial Board codes of conduct. Readers, authors, reviewers and editors should follow these ethical policies once working with Sinus Persicus. The ethical policy of Sinus Persicus is liable to determine which of the typical research papers or articles submitted to the journal should be published in the concerned issue. For information on this matter in publishing and ethical guidelines please visit www.publicationethics.org.